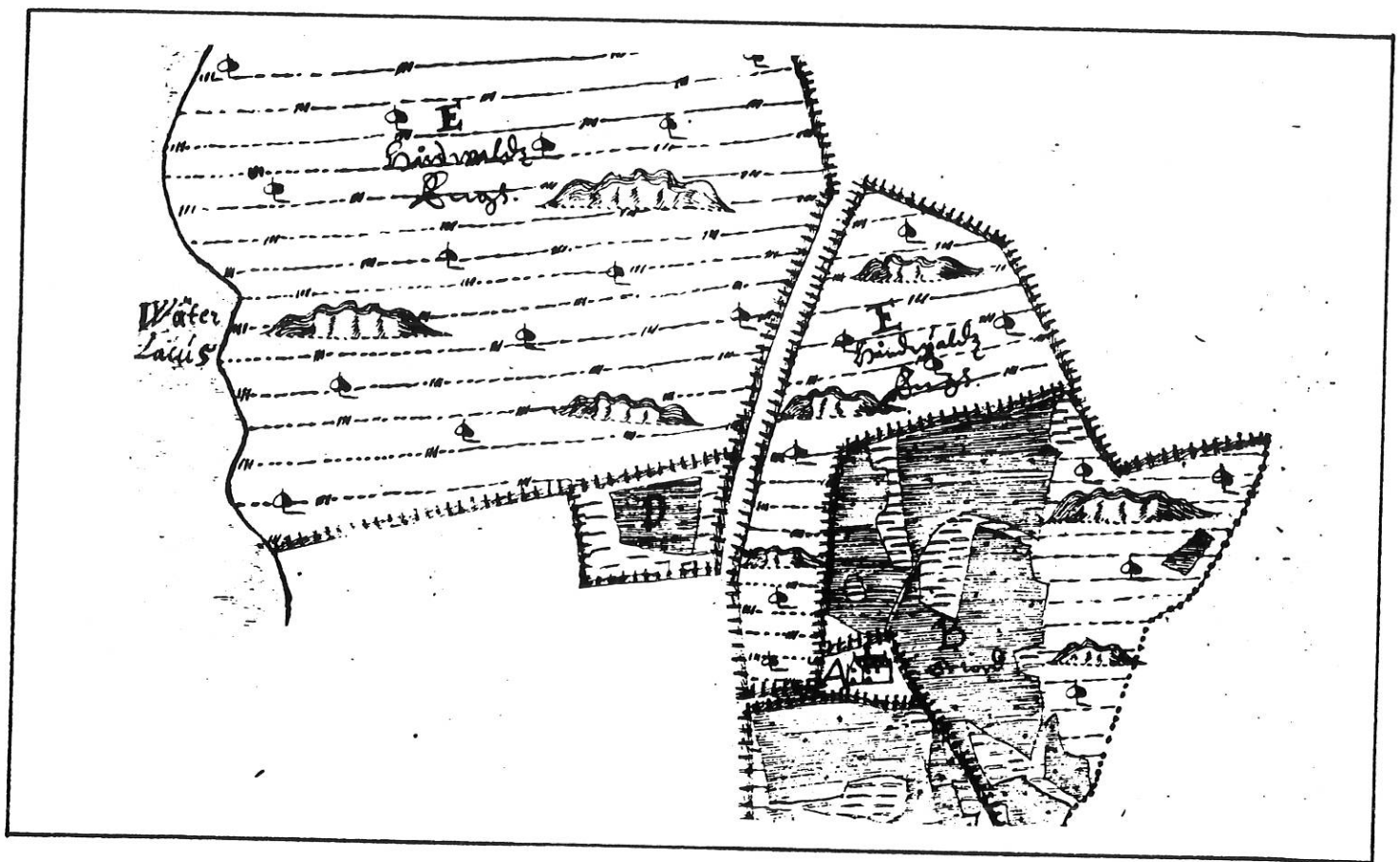

Geometrisk jordebok över Ödeshögs socken 1639-41

Rumsliga föreställningar speglade i en karta

Geometric Land Book of Ödeshög Parish 1639-41. Concepts of Space Reflected in a Map.

Charlotta Ekman
C-uppsats 1998
Handledare: Dick Harrison

SAMMANFATTNING

I den här uppsatsen har jag studerat storskaliga kartor från Ödeshögs socken producerade 1639-41 från s.k. geometriska jordeböcker. De kommer från den första systematiska kartläggning som gjordes i Sverige. Syftet har varit att se vilket rumsligt tänkande som manifesteras i dessa kartor.

Mentalitetshistorien om rummet har varit ett eftersatt område så det är ont om tidigare forskning att bygga på. Det finns olika kulturella system för att sortera den information om världen som sinnena ger oss. De är föränderliga och man måste socialiseras in i dem. Det som är välkänt och betydelsefullt i människornas vardagsliv är tongivande för hur de mentala bilderna av rummet struktureras. Kartor produceras alltid i ett visst samhälle och måste ses i perspektivet av det. Det är endast ett urval av information som finns i kartorna, de avbildar inte världen exakt.

Undersökningens viktigaste frågeställningar är: 'Vems bild visar kartan?' och 'Vad karteras och *hur* avbildas det? Arbets sättet bygger på att lantmätarens produkter innehåller inslag som ritats utan medveten reflektion och som bär spår av det kulturella tänkande inom vilket de skapats.

Kartorna producerades troligen med syftet att samla ekonomisk information och uppgifter om markens användning. Det använda materialet är tämligen enhetligt men begränsat genom att huvudsakligen ensamgårdar på skatte- och kronomark avbildas och endast deras inägomark. Jämförelser med annat material visar att det är representativt för en större krets och inte bara för den enskilda lantmätaren.

En stor del av uppsatsen ägnas åt att gå igenom olika element i kartorna som åkrar, vägar, hus etc. och detaljerat studera hur de har hanterats i kartan. Tex undersöks de olika karttecknens utformning och hur olika element har prioriterats i förhållande till varandra. Det är svårt att sammanfatta detta kort varför jag hänvisar till uppsatsens fullständiga framställning.

Slutsatserna visar att olika element i kartan har betonats olika starkt. Vägar och vatten hör till de vilka inte givits så stor vikt, åkrar och ängar till de mer uppmärksammade. Gärdesgårdarna utgör ett markant inslag i kartorna. Det finns en tendens att betona de aspekter i kartorna som är relaterade till jordbrukets produktion. Både lantmätarens egen utformning av detaljerna och Kronans direktiv kring arbetets inriktning tyder på detta.

Undersökningen visar att marken starkt identifieras med sin produktionsroll och att både tidens allmänna tankebild och statsmaktens intressen samverkar i den riktningen. Genom den starka tonvikten kan andra sidor av de rumsliga föreställningarna ha hindrats att framträda. Ytterligare forskning krävs för att kunna placera de geometriska jordeböckerna i ett större sammanhang. De tycks representera en ny syn på bilden av landet och eventuellt kan de kopplas samman med statsmaktens expansion vid tiden.

INNEHÅLL

INLEDNING	
Syfte	1
Teoretisk bakgrund	2
Forskningsläget.....	2
Hur världen uppfattas.....	3
Kartor i samhället.....	5
Undersökningens utformning	6
Frågeställningar.....	6
Metod.....	7
DEN GEOMETRISKA JORDEBOKEN	
Materialiet	8
Geometriska kartor.....	8
Kartorna från Ödeshögs socken.....	8
Lantmätaren	9
Arbetsituationen.....	9
Jämförelse.....	10
KARTORNAS INNEHÅLL	
Urvalet i karteringen	12
Vägar.....	12
Vatten.....	13
Åker.....	14
Äng.....	15
Våtmark och skog.....	16
Bebyggelse.....	16
Artefakter.....	17
Gränser.....	18
Kvalitativa skillnader	20
Särskilda noteringar	20
Impediment.....	20
Speciella drag.....	21
Undantaget Råby.....	22
SLUTSATSER OCH AVSLUTNING	
Slutsatser	23
Materialets bild.....	23
Olika betonade element.....	23
Tendens mot produktion.....	24
Elementens karaktär.....	25
Avslutning	25
KÄLLOR OCH LITTERATUR	
Opublicerat material	28
Litteratur och tryckt material	28
BILDBILAGA	
Bildförteckning	30

INLEDNING

Idag har varje skolbarn i Sverige sett hela jorden uppifrån. Det gäller inte bara i form av avbildningar som kartor och glober, utan också på så exakta bilder som fotografier. Regelbundet visas satellitbilder i samband med väderprognoserna i TV. Att vara så nära bekant med detta sätt att se sin omvärld på måste påverka det sätt på vilket vi behandlar geografiska fakta även annars. Vi har flygbildsperspektivet som en modell i huvudet, även då vi inte just för tillfället har bilden framför ögonen, och eventuella nyförvärvade kunskaper sorteras in i det tankemönster som vi är välbekanta med.

De människor som då inte har sett några flygbilder, eller som kanske inte ens är vana vid människoritade ovanifrånbilder som kartor, hur organiserar då de sina geografiska kunskaper? Det måste ske efter några andra referensramar. På medeltiden var det vanligt att man beskrev resvägar genom att i berättelseform redogöra för den rörelse man utförde och det man upplevde under tiden. Det blev en berättelse som inte bara tog upp den rumsliga förflyttningen utan också vävde samman den med den tid och ansträngning som gick åt.¹

De objektivt mätta avstånden i exakta kilometer var inte det viktiga i vad man ville förmedla. Då vi idag visar färdvägen på en modern karta åskådliggörs resan på ett annat sätt. Det ena är inte mer riktigt, mer sant eller mer korrekt än det andra. Det är två olika sätt att packa in informationen. Vad vi föredrar beror på vilka mentala modeller vi är vana att använda.

1963 gavs *Svenska Vägboten* ut där alla större vägar i landet beskrivs, från den ena änden till den andra.² Där ritas vägarna upp med godtyckliga och föränderliga skalor och riktningar. Men viktiga punkter som passeras (i urval efter vad som är relevant för just en bilresenär) och vägarnas standard redovisas desto noggrannare. Jag ger här ett exempel och visar motsvarande bild från en "vanlig" bilatlas. (se bild 1 och 2 i bilaga) Poängen jag vill tydliggöra är att det är samma väg dvs *samma geografiska verklighet, men olika mentala bilder* av den.

Syfte

De övergripande idéföreställningarna i ett samhälle varierar, både med kulturen och med tiden. Som en del i ett samhälles idékomplex ingår de föreställningar man har om rummet och det sätt på vilket man organiserar de rumsliga aspekterna i sitt tänkande. Det material som produceras inom den specifika kulturen är präglad av den tanketradition inom vilket det har skapats. Det innehåll som omedvetet kommer in i materialet utan att dess existens motiveras av författarens syfte med texten kan då för oss bli en källa till hans vardagliga tankevärld.

Det specifika material som jag ska bearbeta i den här uppsatsen är kartor från Ödeshögs socken som tillkommit under perioden 1639-41. De tillhör den första generation av kartor som

---

¹ Löfgren 1997 s 126-129 (tidigare publicerad i *Populär Historia* 1993:4)

² *Svenska Vägboten* 1963

producerades systematiskt i Sverige och har samlats i en s.k. geometrisk jordebok. Denna ska jag studera för att se vilket rumsligt tänkande jag kan finna bevis för i den. Naturligtvis är kartorna i första hand en fysisk avbildning av landskapet, men mitt mål är att gå bakom denna tekniska beskrivning och leta efter spår av tänkandet bakom bilden. Vilket rumsligt tänkande manifesteras i denna jordeboks kartor?

Teoretisk bakgrund

Forskningsläget

Historikern Dick Harrison finner att även om mentalitetshistorien har utvecklats är föreställningarna kring just rummet eftersatta i forskningen. Ett flertal hypoteser som saknar empirisk grund finns dock, såsom föreställningen att medeltidsmänniskan var en inskränkt varelse som knappt lämnade sin by. Mer arbete har lagts ner på andra mentala kategorier, som uppfattningar kring t.ex. tid eller arbete. Harrison har nyligen utfört forskning kring den rumsliga uppfattningen under medeltiden vilket är ett pionjärarbete på området. Han finner att grundläggande terminologi saknas på området och introducerar själv begreppen mikrorum och makrorum. Det förra syftar på den geografiska omgivning som man har empirisk erfarenhet av medan det senare syftar på det okända, varom man skapar en föreställning som kläs i rumsliga termer.³ Undersökningens huvudsyfte är att kartlägga hur stort område en människa rörde sig över till vardags och därmed kunde känna till.

Vid sidan av den historiska mentalitetsforskningen finns också undersökningar av nutida mentala föreställningar. När det gäller den rumsliga aspekten har de främst utförts inom ramen för kulturgeografin. Peter Gould och Rodney White redogör för en rad arbeten som gjorts på området, främst under 60-talet då forskningsområdet utvecklades starkt.⁴ Denna forskning är dock mer inriktad på platser och hur de uppfattas t.ex. vilken inställning man har till olika delar av en viss stad än på uppfattningen om rummet som generell kategori. På ett mer allmänmänskligt plan har kulturgeograferna Yi-Fu Tuan och David Lowenthal rört sig då de båda har behandlat hur vår uppfattning av världen omkring oss kan relateras till kulturella faktorer.⁵

När det gäller kartografihistoria har det, enligt idéhistorikern Sven Widmalm, främst varit en kuriös genre för kartsamlare och likasinnade. Men på senaste tiden har den rönt större intresse som vetenskaplig specialitet, då ofta med betoning på det grafiska språket. Widmalms egen avhandling behandlar kartografins förutsättningar i vetenskap och samhälle. Tyvärr berör han en senare tid än denna uppsats och delvis en annan teknik då storskaliga kartor berörs marginellt,

---

³ Harrison 1996 s 1-3 och Harrison 1998 s 50-52, även s 8

⁴ Gould & White 1986 s 11-25

⁵ Tuan 1974 resp. Lowenthal 1972

annars hade den kunnat tillföra mycket intressant.⁶ Lantmäteriverkets historia skildras i jubileumsverket *Svenska Lantmäteriet 1628-1928* som bildar grunden för alla senare framställningar.⁷

Kring denna uppsats specifika område, rumsliga föreställningar under 1600-talet, känner jag inte till några tidigare arbeten alls varken gällande Europa eller Sverige. Någon forskningstradition att bygga på finns således inte. Närmast till hands är Harrison, trots att han berör en annan tid. Idéer till hur man läser källorna ges bland annat i kapitlet om pilgrimer och ett intressant avsnitt berör tidens sedvänjor när det gäller att avbilda världen.⁸ Nedan ges en teoretisk bakgrund till undersökningen baserad på den litteratur jag funnit vara av intresse. Den begränsade tiden för arbetet har hindrat litteraturstudierna från att göras utförligare och omfatta fler verk.

Hur världen uppfattas

Den omgivning som människor lever i ger ett oändligt utbud av information, både sådan som kan uppfattas av våra sinnen och sådan vi inte kan ta in p.g.a. biologiska begränsningar. Mängden information är så stor att den måste sällas för att vi ska kunna hantera den. Det finns en allmänmänsklig tendens att söka strukturera världen genom att infoga observationerna i större sammanhang. Att segmentera kontinuum som färgspektrat i avgränsade enheter och att identifiera motsatspar som mörker och ljus ger oss termer att benämna iakttagelserna med.⁹

Om den bild som skapats efter att informationen har sällats och organiserats ska kunna kommuniceras till andra människor är det nödvändigt att man använder samma kategorier och ramar som de människor man ska tala med. Inom varje kultur råder en gemensam uppfattning om hurdan världen är som delas av alla medlemmar. Det går inte att beskriva något som grönt om inte de man talar med har en uppfattning om vad grönt är som är lik ens egen. De som första gången kan se efter att ha fötts blinda upplever bara ett virrvarr av färger och ljus. De vet inte vad de ser eftersom de inte har lärt sig hur man ska sortera den information som synintrycken ger.¹⁰

Lowenthal säger att "Varje socialt system organiserar världen i överensstämmelse med sin specifika struktur och sina behov; varje kultur sorterar förmågelser av miljön med utgångspunkt i sin speciella livsstil och teknik."¹¹ Den gemensamma uppfattningen om hurdan världen är och det tolkningssystem som ger sinnesintrycken en betydelse är något som man

---

⁶ Widmalm 1990 spec. s 9

⁷ *Svenska Lantmäteriet 1628-1928* 1928

⁸ Harrison 1998 s 56-71 resp. 83-92

⁹ Tuan 1974 s 15-18

¹⁰ Lowenthal 1972 s 121-125

¹¹ Lowenthal 1972 s 233 (förf. övers.)

måste socialiseras in i. Som alla kulturella system är också uppfattningen om världens sanna utseende föränderlig. Dels förändras världen, inte minst genom människans egen påverkan. Dels förändras människornas förutsättningar i form av kunskaper, teknik, försörjningssystem och så vidare. För de som är infödda i ett tolkningssystem framstår det som förnuftigt och naturligt medan en utomstående uppfattar de kategorier och distinktioner man använder där som helt godtyckliga.¹²

Den information som sinnesförmimmelserna ger ska vara ett hjälpmedel som bidrar till den mänskliga överlevnaden. Därför uppfattas världen utifrån ett människocentrerat perspektiv, tex uppfattas bara fenomen som är av en sådan skala att de har betydelse för människans liv. Även erfarenheterna av olika miljöer påverkar förmågan att tillgodogöra sig informationen i dem. Bushmen i regnskogen kan utläsa mer ur ett djurspår än en människa som vuxit upp i New York. Det som är välkänt och betydelsefullt för en individ får stort utrymme i hennes mentala rum.¹³

Kolonisatörer som kom till New Mexico kunde uppfatta landskapet där helt olika. De spanska erövrarna kom söderifrån och var främst ute efter metallfyndigheter som kunde ge snabba rikedomar. De anmärkte att området hade mängder av fruktbara grässlätter. De amerikanska invandrarna som kom från den fuktiga östkusten å andra sidan sökte goda jordbruksområden för framtida försörjning. De uppfattade istället landskapet som kargt. Båda grupperna såg omgivningen utifrån sina förutsättningar. Dels gav erfarenheterna av platsen de kom ifrån olika referensramar att jämföra med. Dels sökte man olika saker och bedömde landskapet därefter. Att gräskullarna var för torra att odla noterade inte spanjorerna eftersom det de letade efter var malm, däremot såg de mycket frodiga ut jämfört med det bergslandskap man hade föredragit att mötas av.¹⁴

Med hjälp av hjärnans abstrakta processer kan människan konstruera en bild av världen som bara existerar i den mentala föreställningen. Den används för att skapa en förmedlande länk mellan människan och den yttre verkligheten, för att se sin plats i naturen och skapa en upplevelse av ordning i omgivningen. Den bild av världen som skapas på så vis är inte bara en bearbetning av den fysiska verkligheten, utan den blandas upp med psykologiska inslag och kulturella tolkningar som t.ex. myter. Arten och mängden information som ligger till grund för de mentala bilderna varierar. Det kan vara egna upplevelser från när vi varit där, andrahandsuppgifter från andra som besökt platsen eller kunskap som är allmän i det samhälle

---

¹² Lowenthal 1972 s 220-226 och Tuan 1974 s 18

¹³ Lowenthal 1972 s 226-228, Tuan 1974 s 75-79 och Gould & White 1986 s 17-25

¹⁴ Tuan 1974 s 66-67

där vi lever. I dessa sammanhang finns en stark tendens att överskatta sin egen och sin närmaste omgivnings betydelse, liksom det som relateras till ens egna intressen och normer.¹⁵

Kartor i samhället

Det är viktigt att komma ihåg att kartan inte är någon neutral avbildning av världen. Dess innehåll är en social konstruktion - inte en reproduktion. Det som visas är inte världen vi ser utan världen som vi känner den. Någon har gjort ett antal val som avgör vad som faktiskt visas på kartan, för allt kan ju omöjligt komma med. Dennis Wood förklarar det som att varje karta har ett subjekt (det berörda geografiska området), ett tema (det som är fokus för intresset), och en upphovsman (det sociala filtret, den som påverkar urvalet och utformningen). Utformningen sker i enlighet med ett syfte, en vilja om vad resultatet ska innebära, som varje producent av en karta har. Det kan vara allt från att fastlägga en ägogräns till att förleda folket.¹⁶

Widmalm betonar i inledningen till sin bok vikten av att se kartan i ett kontextuellt sammanhang. "Kartan har en social funktion, och den är framställd utifrån speciella tekniska och vetenskapliga förutsättningar: dessa grundläggande faktorer är föränderliga."¹⁷ Det skulle inte vara något problem att till dessa faktorer även lägga kulturella och samhällsliga förutsättningar liksom flera andra. Förmågan att rita kartor verkar vara universell, även om bara vissa kulturer ger dem en stor roll i samhället. Enligt Wood inträffar detta när samhället når en viss storlek och komplexitet, ett dokumentationsmedium behövs när kunskap och intressen vidgas över större områden. Han kallar de samhällen där så har skett för 'map-immersed'.¹⁸

Den vanligaste typen av kartor på medeltiden var 'mappaemundi', världskartor som avbildade världen på ett sätt som vi idag inte skulle kalla naturtroget. Man hade andra prioriteringar i vad man ville framhäva, Guds organisation och Det heliga landet som centrum. Vidare fanns portolankartor för sjöfarten som mycket noga avbildade kustlinjen och siktmärken viktiga för syftet. När det gäller landkartor över ett begränsat område fanns ingen tradition på området, ändå finns ett fåtal individuella produkter bevarade men de har skapats för speciella syften. Distriktskartor som avbildar närområdets topografi börjar först utvecklas i 1400-talets Italien för strategisk planering.¹⁹

Under 1500- och 1600-talen utvecklas kartografin i Nederländerna till en hantverkskonst där både ornamentiken och den realistiska avbildningen är ledstjärnor. Liksom i bildkonsten

---

¹⁵ Tuan 1974 s 13 och 30-36, Lowenthal 1972 s 229-230 och Gould & White 1986 s 4-5

¹⁶ Wood 1993 s 4-27

¹⁷ Widmalm 1990 s 5, även s 1

¹⁸ Wood 1993 s 32-47

¹⁹ Harrison 1998 s 83-91

börjar ”ett nytt deskriptivt ideal, med betoning på detaljerade beskrivningar av världen ‘som den är’ snarare än som allegori, myt eller metafor”²⁰ dominera. Kartorna värderades både efter bildernas innehåll och själva konsthantverkets kvalitet. Under 1700-talet blir kartan en abstrakt framställningsform, med standardiserat utseende och utan dekorationer, där mätmetoderna och den tekniska precisionen dominerar.²¹

Undersökningens utformning

Frågeställningar

Den första frågan som bör ställas innan undersökningen av kartan påbörjas är vems rumsliga syn det är man hittar där. Naturligtvis är det lantmätarens eftersom det är han som har ritat kartan, men hur individuell eller allmängiltig den kan vara bör diskuteras. Detta görs genom att ge en kort bakgrund till lantmätarens arbete samt genom att i två stickprov jämföra med ett annat verk av samme lantmätare respektive ett arbete utfört av en annan lantmätare.

De två huvudfrågorna är följande: VAD är det som karteras? HUR avbildas det? Genom att undersöka vilka element som har ansetts värda att ta med går det att få en bild av hur lantmätaren prioriterade i sitt mentala rum och efter vilka linjer han organiserade det. Likaså kan utförandet ge ledtrådar till vilka aspekter han fann viktigast. Nedan redovisas en uppställning av vilka delpunkter jag har tänkt granska enligt dessa två frågor. Undersökningens disposition kommer att följa VAD-punkterna, under dessa tas sedan aktuella HUR-punkter upp. Förmodligen kan inte alla HUR-punkter bli fruktbara på alla VAD-punkter, kanske inte ens tillämpbara på vissa.

VAD?

Vägar - eriksgatan och de lokala
Vatten - sjöar, strömmande
Åkrar
Ängar
Våtmarker
Skog
Bebyggelse - gårdarna i byn, övrig
Artefakter i landskapet - gårdesgårdar, broar,
fornlämningar etc.
Gränser - naturliga och artificiella

HUR?

Rang - prioritering jämfört med andra element i
kartan
Utformning - detaljer i illustrationer
Noggrannhet - exakthet i framställningen
Färgsättning - var, hur, varför
Textsättning - på vad, utseende, innehåll
Kvalitetsbeskrivning - vad värderas, vad anses bra

²⁰ Widmalm 1990 s 2

²¹ Widmalm 1990 s 2-3

Harrison beskriver hur man på medeltiden ser kvalitativa skillnader i rummet. Det finns andra kategorier som så att säga är starkare än den rumsliga i deras tankebild. Helighet är en sådan, t.ex. en helgongrav har sådan styrka att rummet i dess närhet har en annan karaktär.²² Kan några drag av sådana företeelser spåras i materialet, finns det några inslag som förefaller ha en styrande verkan på hur det rumsliga perspektivet uppfattas?

Avslutningsvis ska frågan ställas om det finns några speciella drag hos kartan som bör noteras. Finns där något annat viktigt att lägga märke till som jag inte förutsett, t.ex. något framträdande element?

Metod

Uppsatsens arbetssätt bygger på att lantmätaren ritar ner mer än han själv är medveten om. Visserligen har han med sitt arbete ett konkret syfte vilket påverkar utformningen. Men förutom den ram som syftet ställer upp måste också tidens och kulturens tankemönster följas. Gjorde han inte det skulle kartan uppfattas som absurd av andra i samtiden och inte tas på allvar, och därmed inte heller fylla sitt syfte. Metoden går ut på att noga studera kartorna och därvid avläsa de element som kan spegla lantmätarens tankemönster. Vad han lägger stor vikt vid att skildra bör också ha varit något som hade en stark ställning i hans rumsuppfattning. Det största problemet med denna metod är att skilja de delar av kartans utformning som är styrda av syftet från de som friare har formats av lantmätaren efter hans allmänna rumsliga uppfattning.

Det ingår i ett stort antal kartor i materialet och för att kunna hantera det har jag valt att först studera några representativa kartor för att få en grunduppfattning om hur de är organiserade. Därefter går för varje punkt i frågeställningen alla kartor igenom systematiskt och studeras enligt denna. De enskilda elementen kan då redan från början tolkas utifrån den preliminära helhetsbilden, vilket gör det lättare att se vilka aspekter av dem som är intressanta.

Arbetsgången kommer dock inte att redovisas explicit, då det skulle resultera i en mängd detaljer som inte är väsentliga för slutresultatet. Inte heller de arbetshypoteser som figurerat under tiden kommer att beskrivas, utan endast det samlade slutresultatet som det framstår efter att det totala materialet granskats. Däremot kommer naturligtvis de avvikelser av intresse som noterats vid sidan av den generaliserade helheten att redovisas. Därefter ska uppgifterna analyseras för att skapa en bild av lantmätarens tankemönster.

---

²² Harrison 1998 s 22-38

DEN GEOMETRISKA JORDEBOKEN

Materialet

Geometriska kartor

Sveriges lantmäteriverk grundades 1628 då Andreas Bureus fick uppdraget att "låta avmäta och kartlägga alla rikets landskap med dess socknar och byar"²³. I början var den största uppgiften att systematiskt kartlägga jordbruken i landet och deras markslag. Det skedde genom upprättandet av s.k. geometriska kartor som baserades på uppmätningar i terrängen. Dessa var i stor skala, vanligen 1:5000, och visar endast en by eller en gård på varje blad.

I början av 1630-talet levereras de första kartorna till lantmäteriverket och under tiden fram till 1650, då resurserna istället koncentrerades på annan kartproduktion, hade flera tusen byar och hemman karterats. Kartorna samlades efter socken och härad och bands in till s.k. geometriska jordeböcker. 65 sådana producerades under perioden.²⁴

Vad syftet med dessa kartor var är inte helt klarlagt i forskningen. Detta var en kartering som syftade till fullständighet till skillnad från de som gjordes senare i samband med reduktion och skiften, vilka också har klara syften. En vanlig hypotes är att de tidiga geometriska kartorna var till för skattläggning, men inga källor som tyder på att de verkligen använts till det finns. Andra förslag är att man ville skapa ett ekonomiskt kartverk eller att de skulle användas i förvaltningen.

Fredell och Lundmark har undersökt kartornas täckning samt relaterat dem till tidens politiska och historiska skeende. Deras slutsats är att syftet försköts i samband med förändringar i statsledningen och dess intressen. Ursprungligen ville Gustaf II Adolf ha en bättre grund för att kunna ta ställning i frågor kring landets ekonomi. Förmyndarregeringen under Axel Oxenstierna såg istället kartläggningen som en utredning om markinnehav, jordbrukets avkastning och rättsliga åtaganden. Under Kristinas tid svängde sedan intresset till en helt annan typ av kartor.²⁵

Kartorna från Ödeshögs socken

Den här aktuella geometriska jordeboken är en volym där kartor från 1639-41 över hemman i Lysings härad har bundits in. Den förvaras i Lantmäteriverkets forskningsarkiv i Gävle, med beteckningen D10. Den omfattar cirka 250 foliosidor och mellan numren 94 och 160 återfinns Ödeshögs socken (benämnt "Ödesto"). Det är bara skatte- och kronohemman samt skattetorp som karterats. Frälsehemman har tagits med då de ligger i byar med blandad jordnatur.

---

²³ *Sveriges kartor* 1990 s 126

²⁴ Tollin 1991 s 11-15 och *Sveriges kartor* 1990 s 126-127

²⁵ Fredell & Lundmark 1984 spec. s 16-19 och 44-55

Materialet består huvudsakligen av ensamgårdar, endast fyra byar finns med.²⁶ Ibland då enheterna är små kan flera ha placerats på samma blad, medan de största täcker drygt två sidor. Totalt ingår 71 karterade enheter.²⁷

Det är bara gårdarnas inmark som har karterats. Kartorna visar huvudsakligen inhägnade åkrar och ängar. Dessutom markeras gårdarnas läge samt vatten och vägar. I ena hörnet på varje karta finns en textruta med rubriken Notarium explicatio där gårdarnas namn, jordnatur och mantal tas upp tillsammans med uppgifter om deras produktion.

Materialet är tämligen enhetligt. Varken urval eller utformning skiljer sig nämnvärt åt mellan kartorna. De ger intryck av att vara en enhetlig samling som tillkommit under samma förutsättningar. Det finns ett enda undantag, men det utmärker sig å andra sidan kraftigt. Det är Råby, den allra första av kartorna från Ödeshögs socken.²⁸ Jag kommer närmare att behandla dess avvikelser i ett särskilt avsnitt senare, eftersom det är lättare att förstå skillnaderna efter det att innehållet i materialet i övrigt har gått igenom.

Lantmätaren

Arbetsituationen

Kartorna från Ödeshögs socken har ritats av Johan Larsson Groth (även Grotte). Han var ordinarie lantmätare i Östergötland under åren 1634 till 1646. Under den tiden producerade han geometriska jordeböcker över Dal, Aska, Göstring, Lysnig och Bobergs härad, dvs en stor del av västra Östergötland. Han bör ha blivit tämligen välbekant med trakten, vilket förmodligen också speglas av det faktum att han ett tag var tilltänkt som fogde över Göstrings och Lysings härad.²⁹

Lantmäteri var ett avancerat yrke som fordrade både teoretiska och praktiska kunskaper. Det krävdes akademisk förutbildning, förslagsvis i ämnen som matematik och astronomi. Därefter fick man gå som lärdräng till en aktiv lantmätare och för att få arbeta inom yrket skulle man genomgå examen och godkännas.³⁰

Det utfärdades instruktioner som talade om hur arbetet skulle ske. Först stadgades vad som skulle finnas med på kartorna: åker med kvalitetsangivelse, äng och dess skörd, utägor, nyttiga strömmar och fiskevatten samt bygränser i åker- och ängsmark. Någon specificering av vad som skulle ritas in i kartbilden och vad som räckte att ta med som textinformation ges inte.

---

²⁶ Byarna är Råby, Ödeshög, Svåmb och (Västra) Åby. (Alla namn ur den geometriska jordeboken kommer att stavas i enlighet med registret i LMV. Det kan skilja sig från både moderna kartor och geometriska jordebokens kartor.)

²⁷ 69 enligt arkivets register, i två fall har jag dock noterat att två enheter döljer sig under ett namn i registret: Stora resp. Lilla Krokek och Östra resp. Västra Haddåsen

²⁸ LMV D10:94-95

²⁹ Ekstrand 1896-1903 s 81-82 och Hedar 1928 s 484-485

³⁰ Bagger-Jørgensen 1928 s 87-97

Regleringen av vilka detaljer som skulle redovisas kunde vara sträng ibland, men några stadganden om hur utförandet skulle vara fanns inte. Sedan följde några direktiv kring det praktiska arbetet, såsom att arbete på sädesgårdet inte fick företas under tider då skörden skadades och att lantmätaren skulle visa bönderna hur man med diken förbättrade åkrarna.³¹

Jämförelse

En geometrisk karta av Groths hand har reproducerats i *Svenska Lantmäteriet 1628-1928*. Den föreställer Stens by, Västra Stenby socken i Aska härad och är gjord mellan 1635 och 1637.³² En översiktlig jämförelse mellan den och materialet i Ödeshögs geometriska jordebok ger intrycket att ett mer detaljerat arbete utförts på kartan över Stens by. Textinformationen är utförligare angående åkerjordens kvalitet. Den improduktiva marken i en örbacke illustreras visserligen så enkelt som en vit yta endast utmärkt av konturlinjer, men å andra sidan förklaras noga att det är för torkans skull som den inte kan bära någon säd. Några tecken är annorlunda utformade, framför allt ängens. Förändringen ger ett intryck av att lantmätaren rationaliserat sitt arbete och gjort det mer rutinbetonat genom att övergå till mer lätttridade tecken och införa standardbeteckningar för textinslagen. I Stens by kan man identifiera tre olika trädslag (en, tall, lövträd) på kartan medan trädsymbolerna i Ödeshögs socken är helt stiliserade figurer. Den tidigare kartan är också mer dekorerad runt själva kartbilden med färglagd ram och liknande. Det kan vara en följd av att man för reproduktionen har valt ut ett speciellt vackert exemplar, eller ytterligare ett exempel på den förenkling som tycks ha skett med tiden.

En annan produktiv lantmätare som verkade i norra delen av Östergötland vid samma tid var Johan de Rogier. På samma sätt har jag jämfört kartorna från Ödeshögs socken med ett av hans verk. Det är en sida omfattande Erstorp och Gullerstorp i Risinge socken ur den geometriska jordeboken för Bråbo härad från 1938-40.³³ Den har en likartad karaktär och de skillnader som syns är främst att hänföra till olika teckningsteknik. De flesta tecknen är likartade och betoningen av olika element visar inte heller några markerade skillnader. Husen är något enklare utformade och impedimentens block/kullar har annat utseende. Vidare skiljer inte de Rogier på om ängen är samhågnad med åker eller ej och han har en placering av träden som verkar visa fördelningen i olika områden av ängen bättre.

Helt klart kan man se att de två lantmätarna ger ungefär samma bild av landskapet: En gård med sina åkrar, ängar och stenig mark, allt inhägnat av gärdesgårdar. Några motsägelser i hur de i grunden uppfattar landskapet de ritar av syns inte. De skillnader som finns är främst en

---

³¹ Ekstrand 1901 s 13-15 ("Kongl. Instruktion den 30 April 1635...")

³² *Svenska Lantmäteriet 1628-1928* 1928, del III Kartreproduktioner, Nr 16

³³ LMV D3:10

variation i utformningen, och de är inte större mellan de olika lantmätarna än mellan Groths egna verk.

KARTORNAS INNEHÅLL

Urvalet i karteringen

Vägar

Det finns en anmärkningsvärt liten förekomst av vägar på kartorna. Det som markerats kan inte vara mer än de stora landsvägarna. De är då utsatta som två parallella rader av små bruna punkter, men de förekommer inte på mer än sex kartor. På de övriga finns inga markeringar alls, och säkerligen har människor rört sig längs vissa leder i dessa områden också. En bidragande orsak till den ringa förekomsten kan vara att vägarna var mindre fasta element i landskapet än de är nu. De kunde ha alternativa sträckningar som användes t.ex. under olika väderleksförhållanden och man utnyttjade i stor utsträckning vintervägar som inte alls syntes i terrängen under andra årstider.

Jag gjorde en närmare undersökning av var de markerade vägarna var belägna. De enheter där vägmarkering finns heter Ödeshög, Svämb, Pässarp, Narbäck, Holkaberg och (Västra) Åby.³⁴ Alla dessa kan identifieras på dagens topografiska karta där de följer den linje som landsvägen i äldre tid drog genom Holaveden. Men för att kunna se hur de ligger i förhållande till den gamla vägsträckningen måste man gå till 1800-talets häradskarta. Där kan man till och med bekräfta att gårdarnas läge i förhållande till vägmarkeringen stämmer överens. Det är tydligt att det i samtliga fall när vägtecken har markerats på kartorna i den geometriska jordeboken så rör det sig om eriksgatan, den stora nordsydliga kommunikationsleden av riks betydelse.³⁵

En gräns i storlek för vad som ska tas med måste sättas någonstans, om inte mängden vägar ska bli ohanterlig på grund av alla små stigar som ju finns överallt. Sannolikt har det varit enklast för lantmätaren att låta urvalet för karteringen sammanfalla med den formella statusen som skiljer eriksgatan från övriga vägar. Att han varit så restriktiv med att sätta ut vägarna och valt en så snäv avgränsning visar att vägarna inte betraktades som så viktiga för kartans värde.

I Ödeshög finns en väg som inte kan identifieras som stor landsväg, dessutom slutar den mitt i ett gårde. Den troliga förklaringen till att den ändå ritats ut är att vägkorsningen vid kyrkan var allmänt känd som en fyrvägs korsning. Det skulle ha uppfattats som konstigt om den fjärde vägen inte ritats ut, även om den var mindre i formellt avseende. När den fyllt sin funktion att komplettera korsningen var den inte längre så intressant att den vidare sträckningen markerades.

---

³⁴ LMV D10:98-99, D10:102, D10:114, D10:115 och D10:158-9

³⁵ *Gröna kartan, Jönköping 7E NO 1988, Gröna kartan, Hjo 8E SO 1987 och Häradskartan, Dals och Lysings härad 1881* (På häradskartan måste hänsyn tas till att vägsträckningen söder om Skräddeberg nyanlades runt 1850, vilket kan dateras genom en inskrift i bergväggen längs sträckan. 1600-talets sträckning är alltså den som går längre in i landet och 1881 inte markeras som landsväg. Information om den äldre vägen kommer också från en exkursion med Kalle Bäck, Linköpings Universitet 981009. Sträckan går också under namnet Västra Holavedsvägen.)

På några ställen finns indirekta spår efter vägar som inte markerats. Det tydligaste är de parallella rader av gärdesgårdar som är typiska för fägator. På ett tiotal kartor leder sådana ut från gårdarna. Vid Kråkeryd och Sunneryd finns sträckningar av parallella gärdesgårdar som inte kan vara fägator då de leder tvärs över ägorna och inte in till gården.³⁶ De ger sken av att någon väg går fram emellan dem och det visar sig vid undersökning att också dessa enheter kan lokaliseras till eriksgatans sträckning. Lantmätaren har alltså i dessa fall missat att sätta ut vägmarkeringen, vilket ytterligare indikerar att vägarna inte var framträdande objekt i tanken. Genom gärdesgårdarnas sträckning kan man i (Västra) Åby också identifiera en bygata.³⁷ Ett annat indirekt tecken på kommunikationsleder är de grässträngar som ibland finns mellan åkrarna. Dessa behandlas närmare i samband med ängen.

Vatten

Åar markeras genom att kanterna längs stranden målas blåa och strömfåran fylls med två rader av korta streck. Bäckar är smalare och helt blåmålade. Någon strömningsriktning eller något namn är inte markerat.

På några ställen finns bäckar som oförklarligt börjar i kanten på en äng. Den troliga förklaringen till det är att bäcken har ansetts spela en viktig funktion där den samtidigt har fungerat som gränsmarkör. När en bäck flyter längs gränsen mellan två ägor är det bäcken som ritas ut och inte någon markering för den abstrakta gränsen. Det är inte något intresse för bäckens lopp som motiverar utritandet, utan den är endast ett medel för att visa något annat. Därför är dess fortsatta sträckning inte någon information av värde.

Sjöarna illustreras genom ett område skaffrerat med blåa tvärstreck och en mörkare blå linje i strandkanten. Utanför detta fylls sjöytan sedan med vågformade band av ljusblå streck så långt ut det passar. Det hela ger ett intryck av vågor som i strandzonen går över i skvalpande vatten.

Sjöarna namnsätts alltid. Det görs dock inte på ett konsekvent sätt. Dels varierar stavningen på samma sjö mellan olika kartor, även för ett så välkänt namn som Vättern. Dels används ibland det latinska ordet lacus (sjö) och ibland helsvenska beteckningar. Också här förekommer båda delarna på samma sjö (Staffans Lacus resp. Staffanssjön).

Det verkar som om också vatten är mycket sparsamt utritat på dessa kartor. Förekomsten är liten i förhållande till vad jag förväntade mig. Eftersom bebyggelse ofta brukar lokaliseras till vattendrag och sjöar, borde begränsningen av den karterade ytan inte ha hindrat vattnet från att komma med. Dessutom var landskapet rikare på vatten under 1600-talet än idag, då mycket har försvunnit genom utdikningar och vattenregleringar. Hur bäckarna används i annat syfte än att

---

³⁶ LMV D10:105 och D10:112

³⁷ LMV D10:158-9

markera förekomst av vatten, tyder på att elementet är av underordnad betydelse i detta sammanhang.

Åker

Åker markeras med brunt. Hela ytan streckas tätt och omges av en likadan konturlinje. Det ger en bild av jord med fåror. Men det är ingen naturavbildning för strecken går alltid åt samma håll oavsett åkerns form och kan ej avse verkliga odlingsspår. Även mycket små åkrar finns med, och många detaljer i de oregelbundna formerna markeras på kartan. Därför kan man säga att täckningen nog är i det närmaste fullständig på det här området.

Åkrarna i varje gårde betecknas med en bokstav som står skriven mitt i åkermarken. Vanligen finns det flera åkrar i gårdet och då har alla samma bokstav, men på de minsta skrivs den inte ut. I textrutan anges sedan för varje gård hur mycket utsäde den har i varje gårde.

På de större åkrarna anges också jordens kvalitet. Termer som örjord, svart mylla, lerblandad jord, sandjord och liknande används, vilka skrivits i klartext direkt på kartbilden. Det som avgör om åkrarna kvalitetsmärks är inte hur mycket utrymme det finns att skriva på utan åkerns yta. En åker med oregelbunden form men stor total yta har fått kvalitetsmärkning även om det varit uppenbart svårt att placera texten, medan en åker med mer samlad form som är mindre inte fått någon märkning trots att det lätt hade fått plats. Värdet av informationen är större ju större enhet den täcker. Vet man vad det är för kvalitet på en liten markbit, säger det ändå så lite om de totala resurserna. Detta är troligen orsaken till sättet att göra urvalet.

På vissa gårdar har åkern en särskild markering som ser ut som två mycket små parallella streck spridda parvis över ytan. I några fall kan man dock vid en noggrann granskning urskilja hur de bildar små ellipser. Markeringen betyder alltså att åkermarken är stenig. Det kan inte vara någon speciellt avancerad bedömning som gjorts för på de enheter där tecknet förekommer finns det i alla åkrar. Men att det är vanligare på små enheter i den skogiga delen av socknen än längre ner på slätten stödjer tolkningen. Jag har dock inte undersökt om de är vanligare i samband med någon viss jordkvalitet.

Några tegindelningar eller andra ägomarkörer förekommer inte. Ett specialfall är jord brukad av klockaregården i Ödeshög, vilket behandlas nedan under gränser. Inte heller är namn utskrivna på kartbilden, däremot finns benämningar på gårderna i textrutan. Men också här finns ett undantag. Det är (Västra) Åby som uppenbarligen består av två olika byskiften med vardera två gårderna. Varje gård äger del i endera byskiftets två gårderna. Förhållandena förklaras genom att text som "norra byskiftets norra gårde" anges direkt på den markerade åkerytan.³⁸

---

³⁸ LMV D10:158-9

Stenrösen, träd och andra odlingshinder i åkermarken markeras i regel inte. Impediment som är några tiotal meter markeras dock med ett särskilt tecken (som kommer att behandlas närmare senare). Storleken är sådan att det närmast måste röra sig om hela kullar med oländig terräng eller hållar av berg i dagen. Det illustreras då som en helt annan typ av yta och inte något som finns i åkern. Många mindre element fanns säkerligen i åkermarken men betraktades inte som något att markera. Det var förmodligen något som ingick i den normala föreställningen av en åker.

Äng

Ängstecknen är liksom det för åkern nära knutna till det verkliga utseendet. Färgen är grön och rader av små prickar täcker ytan. I vissa gårderna avbryts raderna med jämna mellanrum av tre parallella tvärsträck som lutar något åt sidan. Den äng som samhägnats med åker har första varianten på tecknet liksom enstaka förekomster av små kalvhagar. Där betades gräset de år då åkern i gårdet låg i träda (i hagarna varje år) och gav då ingen höskörd. De ängar som hägnats enskilt och alltid fick stå frodiga tills det var tid för slåtter har det senare tecknet, som helt logiskt har längre grässtrån.

Ängsmarken har också en bokstavsmarkering som hänvisar till textrutan, men till skillnad från åkrarna har alla ängar samma beteckning oavsett hur många olika gårderna de är uppdelade på. I textrutan anges bara ett värde på den totala höskörden för hela gården. Om en del av skörden kommer från ängar som är samhägnade med åkermark (gärdesängar) anges det särskilt. Orsaken är troligen att de skilda produktionsförhållandena ska klargöras, kanske skiljer sig kvaliteten på höet åt.

I ängsmarken finns andra element inlagda. Ett av dem är träd. De markeras av spaderformade figurer vars ena halva är målad mörkt grön. På de ängar där träden förekommer är de jämnt fördelade över ytan med samma täthet överallt. Därför är det troligt att de endast markerar om ängen är trädbevuxen eller ej och inte trädens verkliga spridning över området. I enstaka fall har stora ängar fått trädmarkeringar på en avgränsad del. Men det samma gäller då, att de ser ut att vara schablonmässigt utplacerade.

Något annat som förekommer i ängsmarken är bruna symboler vilka för mitt öga ser ut som extremt stora jordhögar, alternativt breda vulkaner. Eftersom ingen av dessa tolkningar är tillfredsställande undersökte jag symbolernas förekomst och spridning på olika kartor för att få ledtrådar till vad de kunde syfta på. Tecknens storlek varierar och de ligger olika tätt på olika kartor och på olika delar av samma karta. Vissa områden saknar helt dessa tecken. Det gäller speciellt områden belägna i den södra delen av socknen, medan både storleken och frekvensen på dem ökar markant för enheter belägna i det bergiga skogsområdet. Symbolerna återfinns också ofta på ytor med det speciella tecknet för impediment. Detta ledde till slutsatsen att dessa

symboler är en terrängbeteckning. Jag kommer i fortsättningen att hänvisa till den med benämningen kullar.

Det ser på kartorna ut som om marken är platt och att väldiga kullar reser sig på vissa ställen. Den som känner det svenska landskapet inser att så inte är fallet. Min uppfattning är att kullarna, deras storlek och läge ska ge en samlad föreställning om ett områdes terrängkaraktär, inte utpeka enskilda höjder. Man kan så sluta sig till att en viss del av ängen har större höjdskillnader än en annan, eller att böljorna i landskapet är flackare där. Tecknet har på det viset en kollektiv karaktär. Ändå valde lantmätaren ofta att placera tecknet på ett ställe där något i terrängen utmärker sig, t.ex. på en höjdsträcknings högsta punkt eller på en särskilt markerad brant bland flera.³⁹

I trånga passager mellan två åkrar, där det är för smalt att rita något annat får ängen helgrön markering. En vilja att tydliggöra att åkrarna inte hänger ihop har tydligen funnits. Att dessa smala passager överhuvudtaget finns kvar och inte införlivas i åkern tyder på att de används. Speciellt som de ofta leder radiellt ut från gården är det troligt att stigar är belägna på dessa smala gräsmarksremsor.

Våtmark och skog

Det finns inget särskilt tecken för våtmark och någon sådan är inte heller utmärkt på något annat sätt på någon karta. Det närmaste är de ängar vilka markerats som ”sank äng”. En trolig orsak till avsaknaden av våtmarker är att utmarken inte har karterats och det är där de stora förekomsterna av våtmark torde finnas.

Samma sak gäller för skogen, den bör återfinnas på den okarterade utmarken. I textrutan anges hur stor tillgång hemmanet eller byn har till utmark respektive skog. Det anges med termer som nog, knappt, tillräckligt och inget. De träd som finns markerade i äng och impediment måste vara glesare bestånd och enstaka träd. Det kan knappast vara något som går att hänföra till begreppet skog för då hade området säkerligen inte inhägnats.

Bebyggelse

Husen är avbildade så att man ser en långsida och en gavel och på dessa markeras dörr eller fönster. Taket är täckt av ett tätt rutnätsmönster och till och med pinnar för taktäckningen syns på sidorna. Ur skorstenen sprids rök som två spiralformade streck åt sidorna. Så ser de flesta hus ut men det finns också en annan typ. Den har istället randigt tak och saknar rök och andra detaljer på taket, ibland även skorsten. Utseendet ger ett mer sammanhållet och prydligt intryck.

---

³⁹ Muntlig uppgift från Pia Larsson i Lantmäteriverkets forskningsarkiv 981201, utifrån hennes erfarenhet av historiska kartöverlägg.

Det handlar definitivt om två olika typer av hus och inte bara om att utseendet på husen varierar, alla går att hänföra till endera typen och de har sina distinkta kännetecken.

En rimlig tanke är att de olika typerna av hus betecknade någon skillnad i deras status. Trots försök har jag inte lyckats identifiera någon betydelse i variationen. Jag har undersökt om det kunde vara olika jordnaturer, skillnaden mellan torp och hemman eller skillnad i storlek i form av markyta eller utsäde som redovisades på detta sätt. Men i alla fallen gäller att de båda hustyperna förekommer varierat i materialet. Det kan ändå inte vara en rent ritningsteknisk skillnad, för i byarna förekommer båda typerna av hus parallellt bredvid varandra. Varför skulle de ha gjort det om det inte var menat att uppfattas som en illustration av något verkligt förhållande?

Hussymbolerna har en storlek av cirka sju millimeter, vilket i kartans skala motsvarar ungefär 40 meter. Det är betydligt större än husen kan tänkas ha varit i verkligheten. Varje gård representeras av endast ett hus. Storleken verkar mer rimlig om symbolen uppfattas som representant för hela gårdstunet med alla dess byggnader. Eftersom inga andra tecken för gårdens övriga hus finns verkar det troligt att symbolen ska uppfattas som betecknande en gårds läge, och att den får representeras av huvudbyggnaden.

På kyrkobyggnaden i Ödeshög kan man urskilja torn och långhus, två fönster och ett streckat tak med kors över nocken.⁴⁰ Att det bara finns en kyrka i materialet är ganska naturligt då detta har avgränsats till en socken. Därför är det svårt att säga om något av kyrkans verkliga utseende speglas. Jag vet inte hur Ödeshögs kyrka såg ut kring 1640 och hur stor likheten med andra kyrkor är i symbolens utformning går inte att avgöra ur det här undersökta materialet. Kyrkogården är helt omarkerad så när som på den omgivande muren. Att döma av den oregelbundna formen har den avmätts exakt. Där står under kyrkobyggnaden endast texten "kyrkan". Storleken på kyrkan är den samma som på gårdshuset, vilket är rimligt om det är hela gårdarna som avses. Men det gör att kyrkan inte blir något markerat inslag i byn, då gårdarna är både fler och har ett utseende som mer drar uppmärksamheten till sig. Detta är något förvånande, jag hade förväntat mig att kyrkan skulle behandlas som en viktig orienteringspunkt.

Utöver gårdarna och kyrkan finns ingen annan markerad bebyggelse.

Artefakter

Ett mycket utmärkande element i kartorna är gårdesgårdarna. De är detaljerat återgivna, man ser de parvis uppställda stolparna med sneda slanor emellan, precis som de byggs. För att kunna illustreras på det platta papperet är de placerade på en baslinje som markerar deras läge och lutar

---

⁴⁰ LMV D10:98-99

sedan åt ena eller andra hållet. De inramar hela den karterade marken och avdelar alla de olika åker- och ängsgården som finns däri. Endast mot vatten och vissa bygränser där samhällning troligen sker är det öppet. Ibland inhägnas också en tomt runt gården eller byn.

Den noggranna redovisningen indikerar att kartan på det här området är fullständig så till vida att alla förekomster har ritats ut. Vad gärdesgårdarna visar är inte i första hand att ett visst element finns på en viss plats, utan det de visar med sin närvaro på kartan är vilken mark som hör till vilket gärde. De utritade gärdesgårdarna illustrerar alltså inte sig själva utan snarare gärdesindelningen. Deras starka betoning visar på vilken viktig del i brukningssystemet som gårderna utgjorde. Det räcker inte med att veta vilken åker och äng en person äger och vilken kapacitet den har. Man måste också veta vilken plats marken har i ett system av inhägnade gårdar för att till fullo avgöra dess värde. Texten i informationsrutan antyder också genom sitt redovisningssätt hur i första hand åkern identifieras med ett visst gärde. I samma riktning pekar även den tydliga åtskillnad som görs av gärdesängarna. Det är först som ingående i ett gärdessystem marken får sitt värde.

Grindar i gärdesgårdarna finns utsatta, men de förekommer bara där på kartan markerade vägar passerar igenom. De markeras som en fyrkant i gärdesgården. Det säger sig självt att i varje inhägnad som omsluter ett helt gärde måste det finnas åtminstone en grind för att man ska kunna komma in och bruka marken. Men några sådana markeras aldrig annat än i det specialfall då vägen passerar. Jag tror att detta förhållande grundas i den logiska instinkten. Det är självklart att grindar finns och intresset att veta den exakta belägenheten av var och en saknas hos den som ska använda kartan. Men när vägar ritas ut och dessa någonstans korsar en gärdesgård uppstår problem. Gärdesgården är så viktig att man inte kan eftersätta den i ritningen och om vägen bara gick rakt igenom skulle det vara underligt. Den naturliga reaktionen på det dilemma är att rita en grind. Det är helt enkelt det sätt att förena de två elementen utan komplikationer som ligger närmast till hands.

Den enda ytterligare artefakt i landskapet som finns med på kartorna är broar. Dessa är också begränsade till de ställen där markerade vägar finns. Med tre streck och korsande tvärliggare liknar de en enkelt byggd trabro. En av dem är namngiven, nämligen Svämb's bro. Eftersom ån här markerar en gräns finns den och bron däröver med på två kartor. Men endast på kartan över Ödeshög är bron namn utskrivet, inte på den över Svämb.

Gränser

Åkerkant är en gräns som existerar fysiskt. Den markeras genom att alla åkerytor omges av en kontur. Det är en skillnad jämfört med impediment där någon sådan inte finns. Impediment har vanligen inte någon skarp gräns utan stenigheten ökar successivt, det är diffust var

markslaget ändrar karaktär. Åkern definieras genom att den brukas och var gränsen för det område man bearbetar med sina redskap går är tydligt. För impedimentmark i anslutning till en åker är det som bestämmer impedimentets område var åkern slutar.

Tomtgränser är inte meningsfulla att markera i den stora delen av materialet som består av ensamgårdar. I de fyra byarna är behandlingen av tomtgränserna inte konsekvent. De markeras med tunna svarta streck. I en by med regelbunden husgruppering och i en med oregelbunden markeras tomtgränserna. I den andra byn med oregelbunden husgruppering markeras tomtgränserna inte. I det fjärde fallet markeras inte tomtgränserna i själva huvudbyn, men däremot för två torp som ligger bredvid varandra inom byns område. Jag kan inte se något system i denna variation.

De tydligast markerade gränserna på kartorna är ägo­gränser som illustreras med linjer av röda prickar. Förekomsten av dem är dock inre så stor och det beror på flera saker. Dels omgärdas den inägomark som karteras ofta av utmark innan någon annans ägor tar vid och därmed hamnar ägo­gränsen utanför det karterade området. Dels ritas inte tecknet för ägo­gräns ut när där finns något annat som markerar skiljelinjen, en å eller gärdesgård.

Angivelser om vem som äger den angränsande marken görs med text som "här tar Svämbs ägor vid". Men det görs inte alltid för det förekommer att en gräns rödmarkeras utan att någon granne anges. I de flesta fall är endast en gärdesgård utsatt i kanten på inägorna och det går då inte att avgöra om det är egen utmark eller någon annans ägor som tar vid där utan att namnet markerats.

Det vanligaste fallet av markerad ägo­gräns är när ett gärde i ytterkanten av det karterade området saknar gärdesgård på någon sida. Där finns istället de röda prickarna. I dessa fall har två ägares gården sam­hågnats och när gränsen inte markeras av något annat fysiskt objekt tar man till det särskilda tecknet som är helt abstrakt. Markeringen för ägo­gräns verkar användas som ett komplementtecken vilket tas i bruk endast när inga andra element som kan illustrera förhållandet finns. En annan användning har det som förtydligande då man annars inte skulle förstå att det fanns en gräns i det markerande elementet. Ett konkret fall är när två enheter har karterats i samma bild och det annars inte skulle framgå vilken av de många gärdesgårdarna som bär grän­sfunktionen.

Under rubriken gränser måste även gärdesgårdarna tas upp trots att de behandlats tidigare. De fungerar som markörer för flera slag av gränser: framför allt mellan gården och mellan ägor men delvis också mellan markslag då de avgränsar ängarna från omgivande mark. Det sista fallet är dock inte entydigt då viss ängsmark ligger i åker­gårderna. Även genom sin fysiska form i verkligheten är ju gärdesgårdarna gränsmarkerande och framför allt gränsskapande. Det är ett

element som genom sin existens kan fastlägga en gräns där det annars inte skulle ha funnits någon eller i alla fall inte syntts någon. En gärdesgård kan inte finnas utan att uppfattas som i någon mån avgränsande, speciellt som den till sin funktion också har det syftet.

Slutligen bör också kyrkogårdsmuren identifieras som en gräns. Men utifrån den enda förekomst som finns här går den inte att analysera. Jag skulle tro att det främst rör sig om en avbildning av ett fysiskt objekt eftersom kyrkogården inte tillmätts någon betydelse. Möjligen kan den ses som en avgränsning för den produktiva markens utsträckning. Detta är dock inget som vare sig kan bekräftas eller dementeras av den här undersökningen.

Kvalitativa skillnader

Jag finner inget som tyder på att olika områden behandlas olika som rum betraktat. Det behöver inte betyda att några sådana styrande inslag inte finns. De kan vara svåra att hitta.

Kartornas täckning är begränsad till inägomark. De visar endast en speciell landskapstyp och det kan göra sådana jämförelser svåra. Det är också med ett bestämt syfte man har karterat marken, andra sidor av landskapet kanske inte kommer fram så väl.

Ett märkbart dominerande drag i kartorna är att produktionen och olika ytors kapacitet och roll i helheten betonas i det avseendet. Landskapet delas upp i produktionsytor som besitter olika förutsättningar och egenskaper. Men jag har inga belägg för att rummet skulle uppfattas som annorlunda i något avseende för den skull. Det har dock olika värde och ses därför som olika intressant.

Särskilda noteringar

Impediment

Ett element som jag inte hade förutsett i min frågeställning är det som jag har benämnt impediment. Bland åkrar och ängar finns mark som markerats med ovaler som är några millimeter långa och mycket låga. Jag har tolkat det som en samlande beteckning för otjänlig mark, impediment som hindrar effektiv brukning. För det mesta rör det sig nog om stenar och terränghinder. Förekomsten är rikligare i samband med åkrar som markerats som steniga. Terrängbetecknande kullar är också vanliga inom marktypen. Markslaget förekommer ibland som små öar i åkrarna.

Ofta finns impedimentmarkeringen i närhet till små åkerlappar och oregelbundenheter i åkrarnas form, och förklarar då varför åkern fått den begränsning i utbredningen som kan iakttas. Förvånansvärt ofta finns impedimentmarken nära bykärnan eller gårdens markerade läge. Det kan bero på att tecknet främst skrivs ut där den dåliga marken verkligen upplevs som ett hinder. Det blir en dokumentation av omöjligheten att utnyttja marken som produktiv åker.

Kraven på mark belägen längre ifrån gården som nyttjas till slåtter och bete kan vara lägre. Störningen av produktionen blir då mindre och inte så anmärkningsvärd att den behöver markeras, trots att den fysiska utformningen kanske är likadan.

Speciella drag

Det är tre speciella drag i kartorna som jag har reagerat för under arbetets gång. Det första är de terrängbetecknande kullarna. En orsak är att de förefaller omotiverat stora. På kartbilderna ser det ut som veritabla berg reser sig ur marken. Beräknat utifrån kartans skala motsvarar de största en verklig höjd av ungefär 60 meter och en längd av cirka 150 meter. Det hade varit intressant att undersöka hur höjderna ser ut på en modern karta, men det har inte rymts inom ramen för det här arbetet. Nu kan jag bara göra en rimlighetsbedömning av siffrorna. Att marken upprepade gånger inom ett enda ängsgärde skulle stiga och sjunka med 60 meter, och det med en genomsnittlig lutning på uppåt 40° förefaller osannolikt. Det är alltså rimligt att betrakta karttecknen som överdimensionerade. Något annat som är anmärkningsvärt är deras utseende. De andra illustrationerna är mycket naturtrogna och verkar sträva efter att följa elementens verkliga utseende, om än i förenklad och stiliserad form. Men kullarna för inte på samma vis tankarna till hur terrängskillnaderna i en äng verkligen ser ut.

Något som slår den nutida betraktaren av dessa kartor är alla gärdesgårdar. De är rikligt förekommande och blir därför ett markant inslag i bilden. Trots att de är så många är de också mycket noga ritade och tecknet har en detaljerad utformning. Detta uppenbara intresse för gärdesgårdarna och det myckna arbetet som läggs ner på dem är inte någonting som är specifikt för lantmätare Groth. Som nämnts tidigare beror det sannolikt på att gärdesgårdarna hade en så viktig roll i produktionssystemet. Man kan sträcka sig så långt som till att säga att de var av avgörande betydelse för hela gårdens funktion och därmed även av central betydelse för hela samhällets försörjning. Utan gärdesgårdar ingen träda som göder jorden och inget vinterhö till djuren.

När andra tecken formas av enkla och distinkta streck blir också hussymbolernas utseende något speciellt. Den variant med rökslingor som ovan benämns typ ett har en mängd små streck på olika ställen som inte alls verkar fylla någon funktion i utformandet av husfigurens form. De ger ett spretigt intryck, speciellt i takregionen. Eftersom tolkningen av hussymbolerna och eventuella skillnader i deras betydelse är oklar ska jag inte utesluta att det finns en mening i dessa små streck. Men om så är fallet har de ändå utförts på ett sätt som i stil bryter mot tendensen i kartans övriga tecken.

Undantaget Råby

Det märks genast att kartbilden över Råby skiljer sig från de övriga.⁴¹ Färgerna är kraftigare, t.ex. det gröna i ängen, och vissa tecken ser annorlunda ut. Husen är enklare och har rödmålade tak, träden har en mer detaljerad utformning där kronan visas som ett luddigt grönt moln. Träden förefaller också vara placerade så att de speglar den verkliga fördelningen över ytan. En mindre väg (ej eriksgatan) finns markerad som enkelprickad linje och diken är utmärkta som bäckar genom åkrarna.

En snabb titt i hela jordeboken visar att första delen består av kartor av råbytyp och den andra av kartor av ödeshögstyp. Undantag finns men de är inte av den omfattningen att de motsäger det faktum att det går en tydlig skiljelinje just mellan sidorna 95 och 97. Denna styrks också av att sidan 96 däremellan är tom. Min teori är att det som här syns är skillnaden mellan två olika års renritningar. Eftersom all rekognoscering måste ske under den del av året då det var barmark och tjänligt väder var lantmätarna arbete starkt säsongsbundet, och det inomhusarbete som renritningen innebar samlades under vinterhalvåret.⁴² Jämförelsen som gjorts med Stens by styrker också den hypotesen. Den visar att Groths sätt att rita faktiskt förändrades med tiden. Dessutom passar råbykartan väl in som ett utvecklingssteg mellan den tidigare kartan från Stens by och de senare ödeshögskartorna. I utformningen är den mest lik Ödeshög men den har drag gemensamma med Stens by som har försvunnit i Ödeshög. Omfattningen av skillnaderna stämmer väl med att tidsavståndet till kartan från Stens by är något större än det till ödeshögskartorna.

Jag finner inte att den här skillnaden på något vis kullkastar möjligheterna att dra slutsatser ur materialet. Som tidigare konstaterats är skillnaderna mellan olika kartor främst av teknisk karaktär och inget tyder på att det skulle ligga olika uppfattningar om landskapet bakom variationerna i utformning. För att kunna behandla materialet krävs ett visst underlag som ger exempel på olika förekomster och olika användningar av tecknen. Eftersom råbykartan är det enda exemplet av sin typ inom undersökningens område har jag valt att till stor del lämna den utanför mina analyser. Hur representativa de skillnader som finns i den är går inte att avgöra utan ett större material av samma slag. Då den rumsliga uppfattningen inte är olika i kartorna skadas inte undersökningen av detta förfarande.

---

⁴¹ Råby finns på LMV D10:94-95

⁴² Ekstrand 1901 s15

SLUTSATSER OCH AVSLUTNING

Slutsatser

Materialets bild

Det går inte att skaffa sig någon helhetsbild av de rumsliga föreställningarna i området under 1600-talets mitt utifrån det här använda materialet. Men det har inte heller varit den här undersökningens mål. Kartorna från Ödeshögs socken är ett specifikt material och jag har velat se vilka spår av tidens rumsliga föreställningar som kommer fram i just dem. Vilken bild det är som visas i materialet ska här beröras. Hur bilden kan sättas in i ett tids- och samhällssamband diskuteras senare.

Kartorna täcker bara en begränsad del av socknens område. Begränsningarna är av flera slag. Ingen utmark har karterats och därmed har en hel landskapstyp uteslutits. Det är bara den intensivt brukade inägomarken som finns med på kartorna. Sannolikt hade man skilda inställningar till och därmed olika syn på de olika områdena, vilket nu är något som undersökningen går miste om. En annan begränsning är att inte alla gårdar karterats, den geometriska jordeboken begränsar sitt intresse till skatte- och kronomark. Hur många enheter som inte finns med och hur de skiljer sig från de karterade i karaktär går inte att avgöra utan avancerade efterforskningar. Uppsatsen täcker alltså bara en del av det landskap som finns inom socknen, företrädesvis ensamliggande skatte- och kronogårdars inägor.

Jag har i mina studier använt mig av kartor som alla ritats av en och samma lantmätare, Johan Larsson Groth. Men genom jämförelser har jag visat att den bild han ger inte är unik för sin person, utan att materialet kan ses som i hög grad representativt för en större grupp. Vidare har jämförelserna visat att en märkbar förändring av kartornas utformning sker med tiden trots att det är samme lantmätare som utför arbetet. Det grundläggande intrycket av kartorna och den rumsliga föreställning de representerar förändras dock inte märkbart. Ändå är en sådan här undersökning alltid ett enskilt nedslag i historien och representativiteten framåt och bakåt i tiden kan inte tas för given utan ytterligare undersökningar.

Olika betonade element

När kartorna studeras framstår vissa element som mer betonade än andra. Till de som inte förefaller ha varit så viktiga hör vägar och vatten. Endast den speciella rutt som Eriksgatan utgör finns markerad på kartorna. Därmed framstår alla de till vardags brukade vägarna, oavsett storlek, som något man väl kan orientera sig utan. Det sätt på vilket bäckarna har använts som indirekt medel för att utvisa gränsernas läge och hur det har styrt urvalet visar att inte heller de är något prioriterat objekt. Även kyrkan hör till det som har getts en begränsad uppmärksamhet, men utifrån den enda förekomsten har det varit svårt att avgöra betydelsen av det.

Till de element som har en framträdande ställning hör markslagen åker och äng. Genom de noggranna angivelser som finns om deras kvalitet och kapacitet ges mycket information om dem. Förekomsten av små enheter och oregelbundenheter i konturerna antyder att redovisningen av dem är fullständig och noggrann. Det är tydligt att inte bara deras förekomst ska redovisas, utan även vilken betydelse de har för gården.

Gärdesgårdarna är det som lantmätaren har lagt ner allra mest arbete på att skildra detaljerat. De har ett noggrant utförande och fångar uppmärksamheten då man betraktar kartan. De är ett viktigt inslag i tidens brukningssystem och ger till viss del markens betydelse genom att den som ett avgränsat gärde inlemmas i produktionen. För 1600-talets människor uppfattades gärdesgårdarnas förekomst på kartorna kanske inte så markant som för oss idag då de var vana att i en helt annan omfattning se dem i sin omgivning. Men det talar inte emot att man betraktade dem som mycket viktiga element i landskapet som påverkade betydelsen hos marken.⁴³

Tendens mot produktion

Det finns en tydlig tendens i kartornas urval och betoningar som sätter produktionen i fokus. Det är de intensivast brukade markslagen som har karterats, noggranna uppgifter om markernas produktionskapacitet finns och gärdesgårdarna som skapar en struktur i den brukade marken genom gärdesindelningen är noggrant redovisade. Jordbruksmarkens brukning har alltså varit av centralt intresse för den som gjorde kartorna. Frågan är om det beror på att det var en grundläggande struktur av stor betydelse i hans mentala föreställning eller om det är för att han har fått direktiv att utföra just den uppgiften.

Även om syftet bakom de tidiga geometriska kartorna inte är helt klarlagt, verkar de ha sitt ursprung i ett behov av ekonomisk information och intresse hos de styrande för hur marken används. Det är alltså mycket möjligt att kartans tendens har sitt ursprung i materialets tillkomstbakgrund. Om man studerar hur noga de instruktioner som lantmätern fick har efterlevts kan man grovt bedöma hur stort genomslag syftet med karteringen har haft på den faktiska utformningen. Det kan här bara göras helt kort då uppgiften skulle kunna bli föremål för en hel undersökning i sig.

En snabb överblick visar att när det gäller de stora dragen tycks efterföljandet av instruktionerna vara god, t.ex. när det gäller kvalitetsangivelse på åkern och ängens skörd. Men om man granskar de detaljer som regleras är efterlevnaden inte lika fullständig. De ytberäkningar som föreskrivs för åkrarna saknas liksom många av de namnangivelser det instruerats om, t.ex.

---

⁴³ Egentligen blev ju inte marken annorlunda för att den inhägnades. Det var snarast så att den mark som var lämpligast valdes ut för att ingå i gårderna. Men uppsättandet av gärdesgårdar bekräftade och manifesterade den roll marken fick i produktionssystemet, genom vilken den kom att *betraktas* på ett annat sätt.

på ångar och bäckar. Kring de flesta mindre saker finns, som berörts tidigare, inte heller några regler. Så föreskrivs överhuvudtaget inte att gärdesgårdarna ska redovisas.

Med dessa exempel har jag gjort det troligt att direktiv uppifrån inte i så stor grad styrde själva utformningen av kartorna, utan att det främst var ett verk av lantmätaren. I urvalet av detaljer har han inte heller följt instruktionerna slaviskt. Även om utformningen har gjorts tämligen självständigt, är det huvudsakliga valet av motiv helt styrt. Vilka områden som karterats och att åker och äng är framträdande element baseras på Kronans beslut.

Elementens karaktär

Om man noga studerar de fall där olika element möts kan man se att kontakterna sker på olika sätt och det säger något om deras karaktär. De impediment som förekommer i åkermarken behandlas som en särskild yta. Marken klassas antingen som åker eller impediment och en gräns där skiljelinjen går definieras. De träd och kullar som finns i ängen däremot, läggs snarare som ett raster över ängsmarken och bryter inte markslaget utan det är fortfarande äng. Träden och kullarna är något som finns *i* ängen medan impedimentet är något som *avbryter* åkern. Det här kan också ses som en återspeglning av brukningen. Ängen slås även på kullarna och under träden, medan sädesodlingen verkligen slutar vid den markerade åkerkanten.

För ägogränser kan man se något liknande där gränsen i sig sällan markeras utan andra element som gärdesgårdar och bäckar får bära markeringsfunktionen. Det speciella tecknet för ägogräns används bara för att komplettera när förhållandet inte uppenbaras annars. Gränsen ses som liggande *i* den materiella manifestationen.

Avslutning

Det är mycket i kartornas innehåll och utformning som på olika sätt kan härledas till brukningen av marken. Både när det gäller stort, som valet att kartera endast inmarken och de noggranna uppgifterna om markens produktion, och när det gäller smått, som hur ytorna markeras och gärdesgårdarnas välarbetade utformning, märks denna tendens. Det framstår som högst troligt att man har identifierat marken med den roll som den har i gårdens brukning. Gärdesgårdarna är ett inslag som får sin motivering mycket genom det. Rent optiskt torde de inte ha varit mer markanta än vägar och åar.

I 1600-talets svenska samhälle var jordbruket och dess produktion ett mycket tydligare inslag än vad det är idag. Framför allt var befolkningen mer direkt beroende av varje lokalt områdes möjligheter att ge försörjning och påverkades av avkastningens årliga variation. Utifrån det perspektivet är det knappast förvånande att de sidor av landskapet som är viktiga i det sammanhanget får stor uppmärksamhet. Det är också ett naturligt drag i människans psykologi att lägga stor vikt vid sådant som har betydelse för hennes försörjning och liv.

Den här betoningen finns i den allmänna tanke bilden hos människor i samhället, vilket visas av att lantmätarna ger uttryck för den i utformningen av kartorna och vid behandlandet av detaljer som inte har styrts av instruktionerna. Men i statsstyrelsens handlande finns också ett intresse för denna aspekt. Det syns i vilka instruktioner som ges till lantmätarna och inte minst i det faktum att de vill ha den information som kartläggningen ska ge. Förmodligen har det praktiska syftet med skapandet av kartorna och det allmänna fokus som jordbruksproduktionen har i samhället samverkat till att ge den stora tyngdpunkt som kartorna har.

Att så stor tonvikt i kartorna legat vid den produktionsmässiga sidan kan ha hindrat andra aspekter i den rumsliga uppfattningen från att komma fram i just det här använda materialet. Den starka inriktningen kan också ha gjort att andra aspekter som finns där har blivit svårare att upptäcka.

Bristen på tidigare forskning gör det svårt att placera in resultaten i en större utveckling. Undersökningen tillsammans med den teoretiska bakgrunden gör det dock möjligt att antyda vissa sammanhang i vilka det kan vara fruktbart att se de geometriska jordeböckerna.

I ett idéhistoriskt och kulturellt perspektiv innebär den nya kartläggningen ett brott med tidigare traditioner. Ett nytt sätt att avbilda världen i kartor etableras i Europa som en följd av renässansens nya ideal. Under 1600-talet läggs i Sverige grunden för en systematisk kartläggning av riket, en aldrig tidigare skådad ambition. Utifrån den kan sedan en rik kartografi utvecklas de följande århundradena och de ekonomiska kartor som produceras idag bygger på dessa traditioner som ytterst kan spåras tillbaka till de äldsta geometriska jordeböckerna.

Kartorna spelar också en roll i den samhälleliga och politiska utvecklingen. Det har visat sig tydligt att statsmakten hade ett starkt intresse i kartproduktionen och att arbetet skedde inom ett stort upplagt och planerat projekt. Det fanns uppenbarligen ett syfte med karteringen och den sammanfaller tidsmässigt med en period då statsmakten expanderade på flera områden. Ytterligare forskning krävs dock för att kunna bekräfta och utveckla dessa möjliga samband.

Ett första steg att gå vidare med kunde vara att göra en parallell till den här uppsatsen baserad på småskaligt kartmaterial från ungefär samma tid. Det finns tre kartor över olika delar av Östergötland samt en över hela landskapet som producerats av lantmätaren de Rogier mellan 1653 och 1680 som skulle kunna utgöra ett lämpligt material.⁴⁴ En annan skala på kartan och därmed ett annat urval av element, annat framställningssätt och kanske ett annat syfte bakom kartläggningen skulle ge fler perspektiv och därmed väl kunna komplettera den bild som givits här.

I Sverige som har en närmast unik historisk tradition av kartproduktion och ett mycket välbevarat och stort material av äldre kartor är mentalitetshistorien, såväl som idéhistorien och

---

⁴⁴ Hedar 1928 s 474

den politiska historien, kring dessa kartor så gott som utforskad. Här har getts ett exempel på hur det går att arbeta för att nå mer av kartornas historia än den fysiska utvecklingen.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Opublicerat material

Lantmäteriverkets forskningsarkiv (LMV):

Kartor över Erstorp och Gullerstorp i geometrisk jordebok över Bråbo härad 1638-40 (D3:10)

Kartor från Ödeshögs socken i geometrisk jordebok över Lysings härad 1639-41 (D10:94-160)

Litteratur och tryckt material

Bagger-Jørgensen, O "Lantmätarnas utbildning" i: *Svenska Lantmäteriet. Del I* Stockholm 1928

Bra Böckers stora europaatlas, Höganäs 1988

Ekstrand, Viktor *Svenska Lantmätare 1628-1900* Umeå och Uppsala 1869-1903

Ekstrand, Viktor *Samlingar i svenskt landtmäteri. Första samlingen instruktioner och bref 1628-1699*. Stockholm 1901

Fridell, Eva & Lundmark, Ingrid "Vad var syftet med de geometriska jordeböckerna? En studie av åtta socknar i Stockholms län - karterade under perioden 1630-1640" opublicerad 60-poängs-uppsats, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet 1984

Gröna kartan, Jönköping 7E NO, Lantmäteriverket, Gävle 1988

Gröna kartan, Hjo 8E SO, Lantmäteriverket, Gävle 1987

Gould, Peter & White, Rodney *Mental maps* Boston, London och Sydney 1986 (org.1974)

Harrison, Dick *Skapelsens geografi. Föreställningar om rymd och rum i medeltidens Europa* Stockholm 1998

Harrison, Dick *Medieval space. The extent of microspatial knowledge in western Europe during the middle ages* Lund 1996

Hedar, Sam "Lantmäteristyrelsens arkiv" i: *Svenska Lantmäteriet. Del II* Stockholm 1928

Häradskartan. Dals och Lysings härad. Sveriges ekonomiska kartverk, 1881

Lowenthal, David "Geography, experience, and imagination: towards a geographical epistemology" i: *Man, space and environment* red. Ward English & Mayfield, New York, London och Toronto 1972

Löfgren, Orvar "Resan som äventyr" i: *Medeltid* red. Erik Osvalds, Lund 1997

Svenska Lantmäteriet 1628-1928. Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia, Stockholm 1928

Svenska Vägboten, Svenska Turistföreningen, Stockholm 1963

Sveriges kartor, Sveriges Nationalatlas, Höganäs 1990

Tollin, Clas *Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården* Stockholm 1991

Tuan, Yi-Fu *Topophilia. A study of environmental perception, attitudes, and values* Englewood Cliffs, New Jersey 1974

Widmalm, Sven *Mellan kartan och verkligheten. Geodesi och kartläggning 1695-1860* Uppsala 1990

Wood, Dennis *The power of maps* London 1993

BILDBILAGA

Observera att skalorna på bilderna har förändrats vid kopiering/fotografering och inte är desamma som på originalen. Av den orsaken anges inte skala på någon av kartorna.

Bildförteckning

Bild   *Motiv, Källa*

- omslag   Detalj av Kråkeryd, ur geometrisk jordebok över Lysings härad (LMV D10:105), foto: Lantmäteriverket
- 1   Karta över riksväg 50 (del), ur: *Svenska vägboten* 1963 s 110
- 2   Karta över riksväg 50 (del), ur: *Bra Böckers stora europaatlas* 1988 s 43
- 3   Kråkeryd, ur: geometrisk jordebok över Lysings härad (LMV D10:105), foto: Lantmäteriverket
- 4   Detalj av Ödeshög, ur: geometrisk jordebok över Lysings härad (LMV D10:98-99), foto: Lantmäteriverket

Kopior från mikrofilm av geometrisk jordebok över Lysings härad:

- 5   Lilla Krokek (LMV D10:118)
- 6   Öster Haddåsen (LMV D10:151)
- 7   Gyllinge (LMV D10:153)
- 8   (Västra) Åby (LMV D10:158-9)

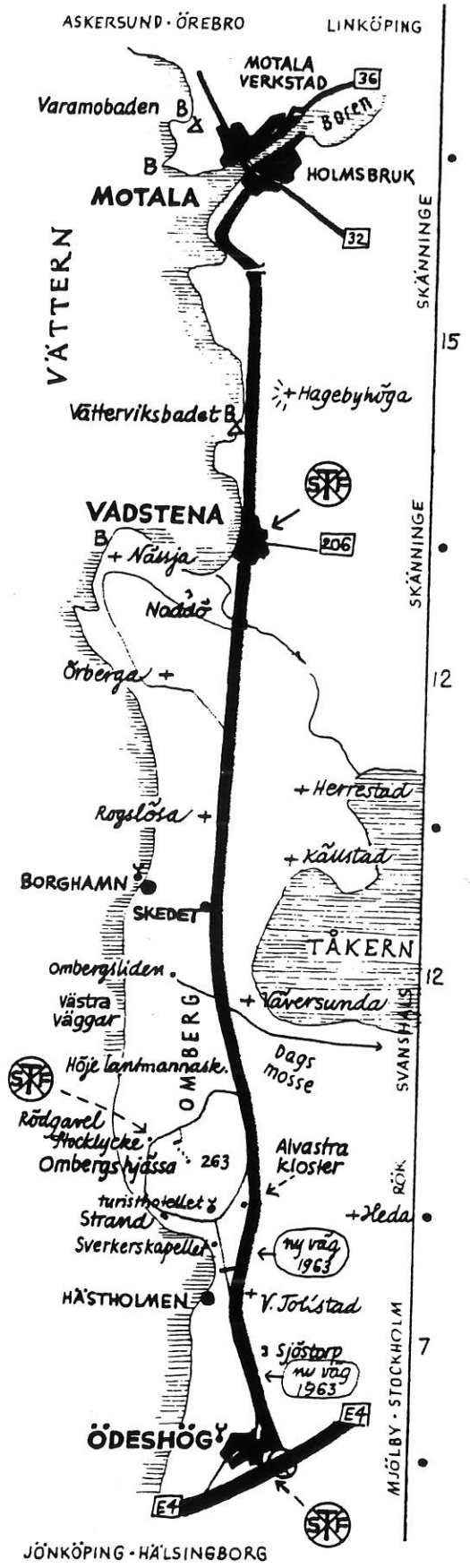
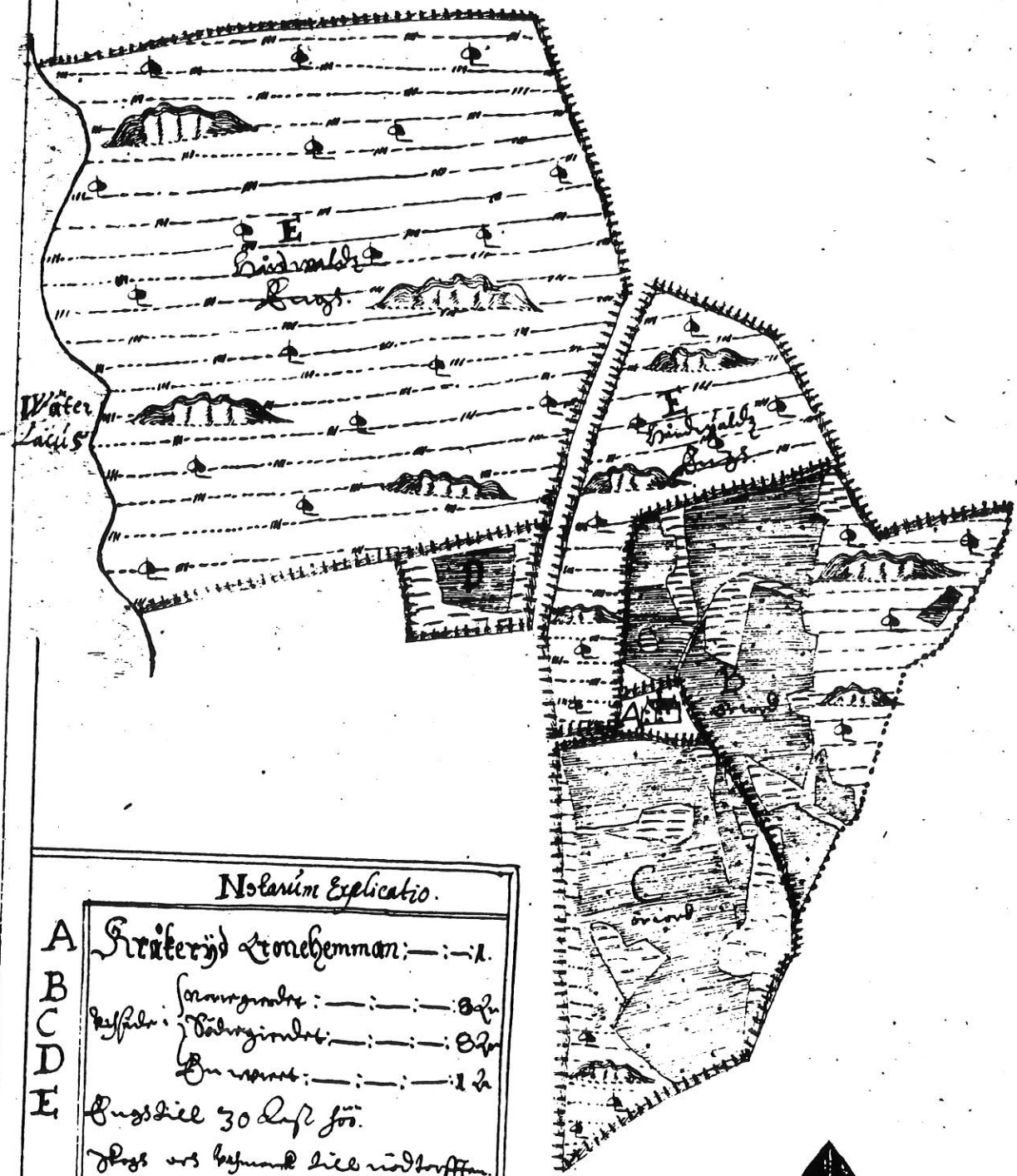

bild 2

bild 1

Notarium Explicatio.

- A Kraterijd Cronhemman: —:—:1.
- B } samvinnare: —:—:—: 3/4
- C } Kallvinnare: —:—:—: 3/4
- D } Buvinnare: —:—:—: 1/2
- E Bussdell 30 luff för.
 Drott och begrund till nödbrödet.
 Nigot pflorvaden: vittman.

Scalaillnarum

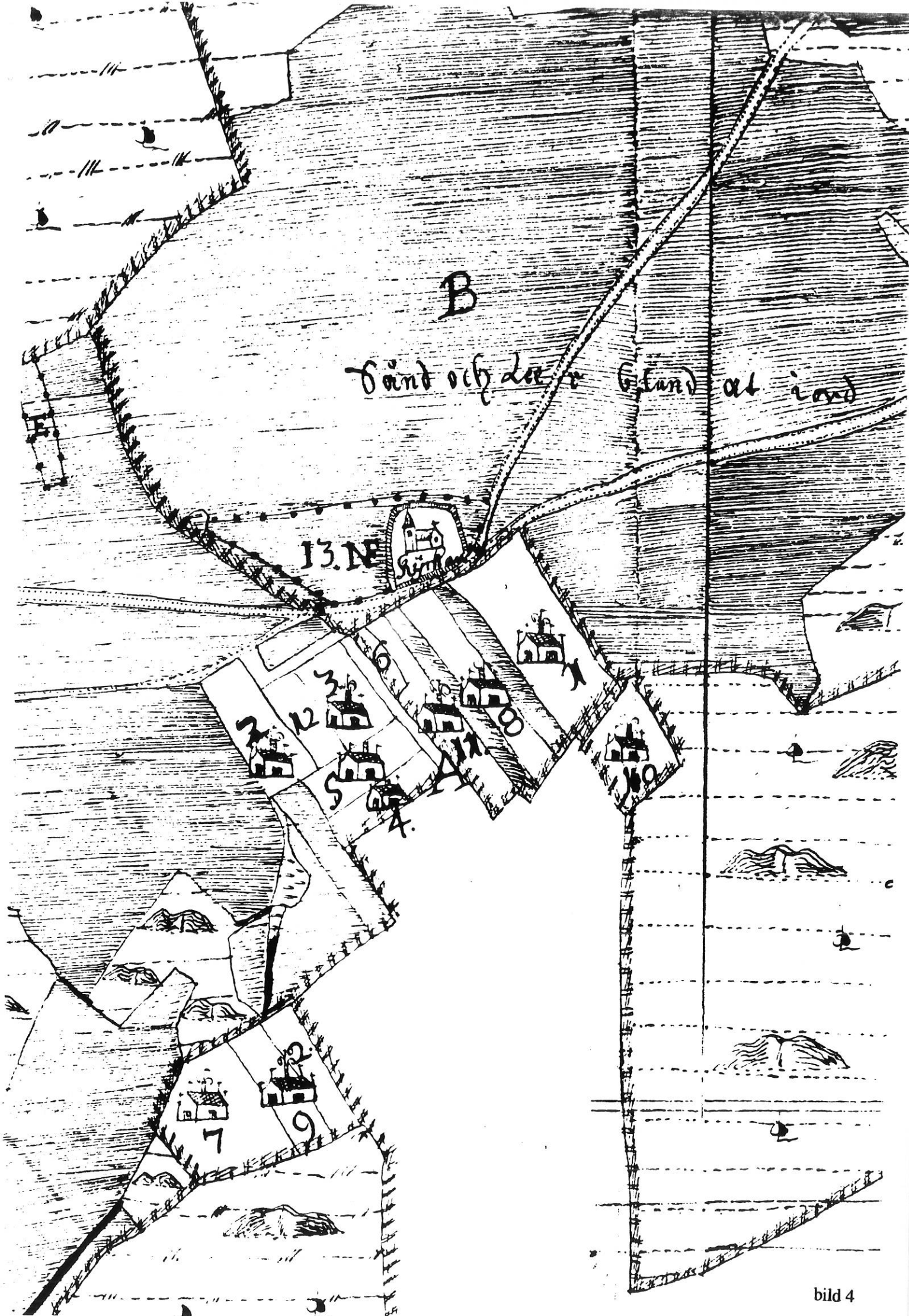

bild 4

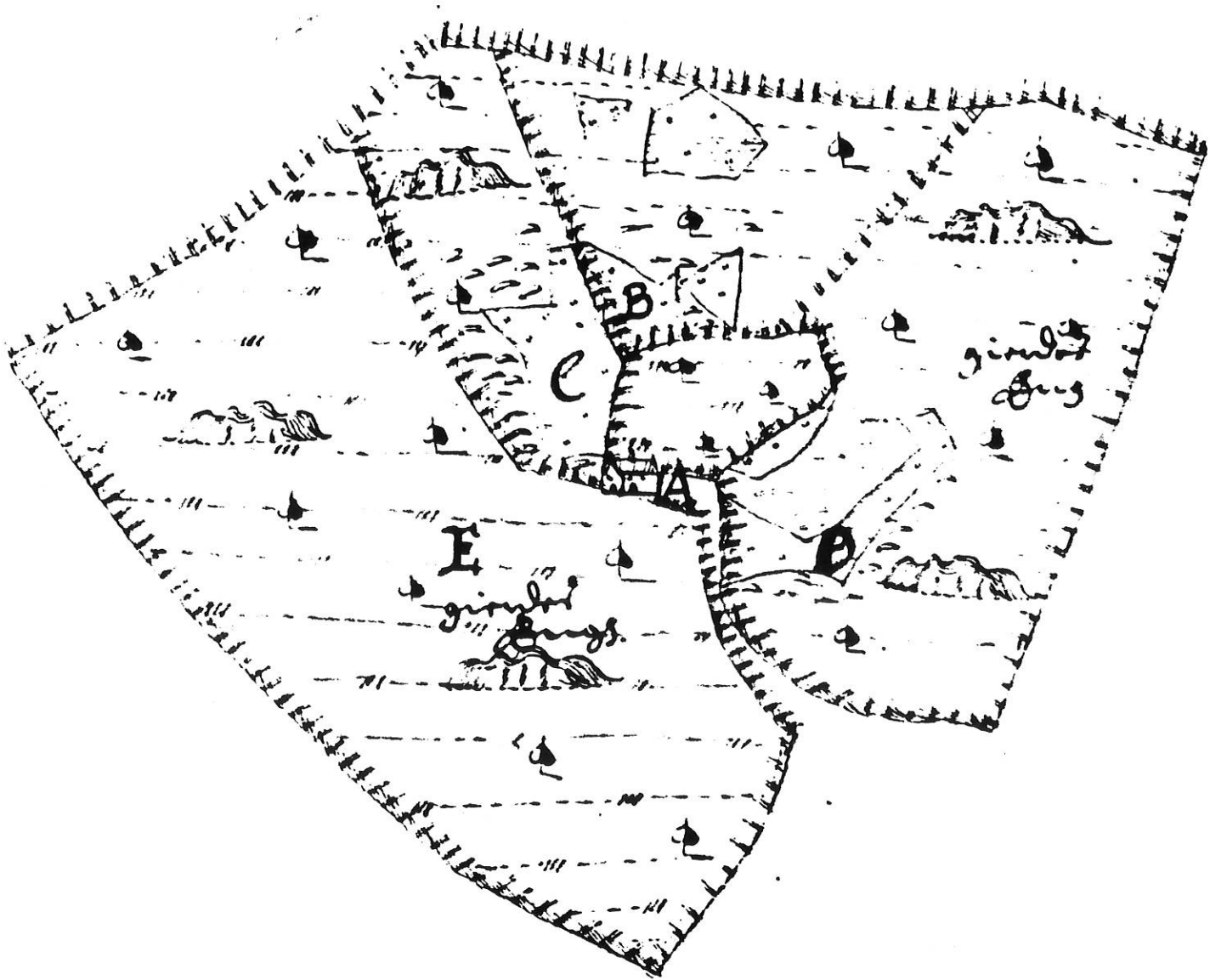
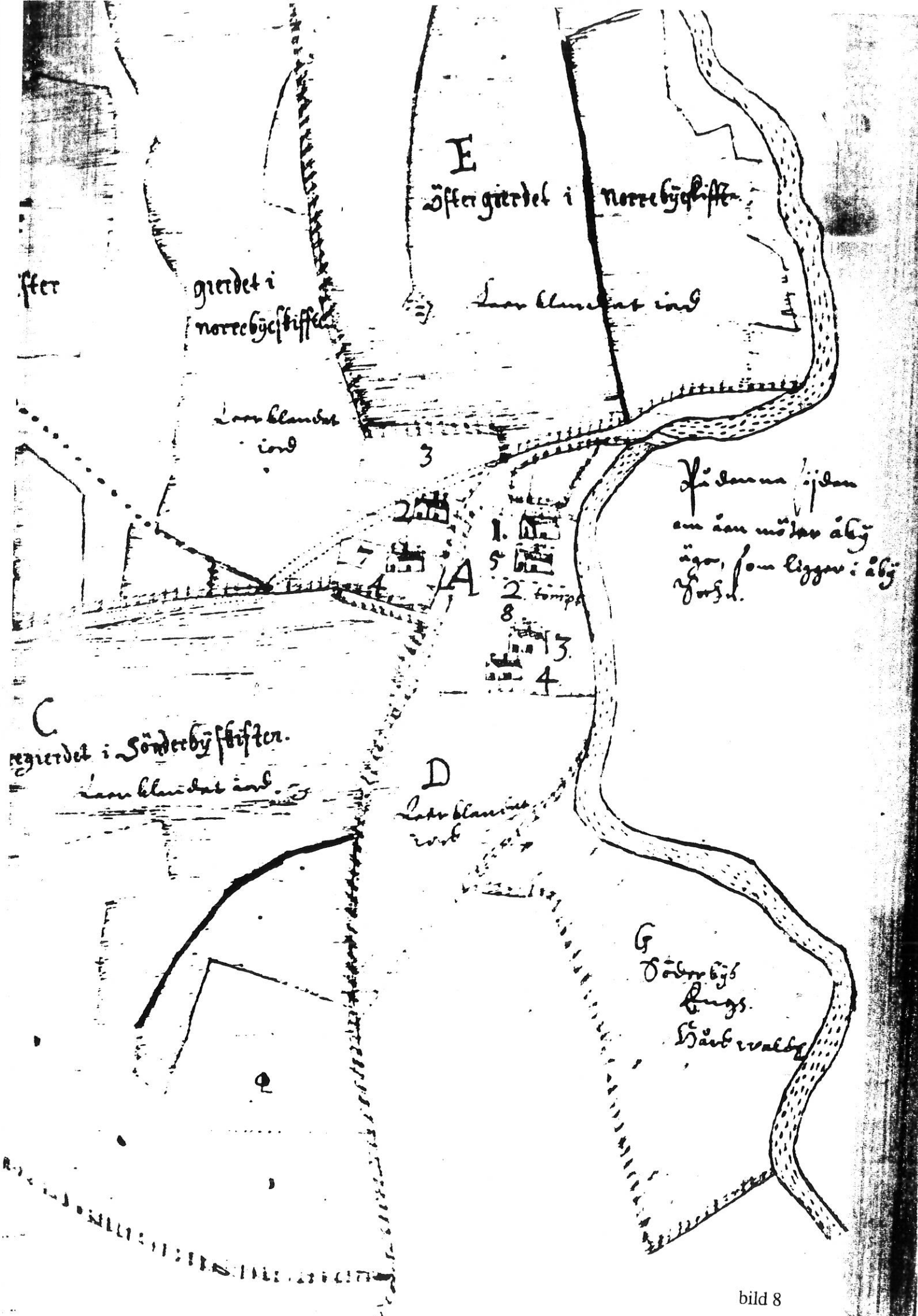

bild 6

bild 7

E
Öftergården i Norrebyslöfva

gården i
Norrebyslöfva

Såu blandat iord

Såu blandat
iord

3

2

1.

5.

2. trapp

8.

3.

4.

A

Si denna fjärd
om iord möter åby
ågo, som ligger i åby
förs.

C
Östergården i Sönderbyslöfva.

Såu blandat iord

D
Såu blandat
iord

G
Sönderbys
löfs.
Härdvallby